

NA PRIMORSKEM OB RAZPADU AVSTRO-OGRSKE¹

BRANKO MARUŠIČ

Razmeram na Primorskem ob koncu prve svetovne vojne¹ sta se posvečali tako italijanska kot jugoslovanska historiografija. Pri Slovecih spremlja prve izvirne poskuse prikaza polemika, ki je značilna še za današnji čas, zlasti ko članki in razprave govore o razmerah v Trstu. Prvi, ki je želel dogodkom dati drugačno podobo kot dotakratni prigodni spominski prispevki, je bil Henrik Tuma. Že na začetku leta 1934 je objavil odlomek iz svojih spominov² in tu kritično obravnaval ravnanje slovenskih tržaških politikov zaradi sodelovanja v delegaciji tržaškega Odbora za javno blaginjo, ki je šla s torpedovko T. B. 3 v Benetke »beračiti« za pomoč antantnih sil. Na tako kritiko in na Tumova vizionarska ugi-banja o posledicah nekega socialističnega prevrata v tedanjem Trstu sta reagirala predvsem Rudolf Golouh³ in Andrej Gabršček.⁴ Tuma svojega pogleda ni menjal in tako prinaša iste sodbe tudi po njegovi smrti izdana knjiga spominov.⁵ Speransova⁶ ocena tržaških razmer v oktobru in novembru leta 1918 je k polemičnemu zapisu zbudila Lava Čermelja.⁷ Po drugi svetovni vojni se je na problemu še posebej zadrževal Dušan Kermavner.⁸ Polemiziral je z Zorkom Jelinčičem,⁹ z Rudolfom Golouhom,¹⁰ z Lavom Čermeljem¹¹ in končno je tu še zadnji sklop Kermavnerjeve polemike z Milico Kacin-Wohinčev¹² ki je objavljena v knjigi »Temeljni problemi politične zgodovine«.

Poleg navedenega pa je treba omeniti še Prepeluhove spomine,¹³ kjer tržaške dogodke povzema po P. P. Vučetičevem opisu v Jadranski straži (1928). Po teh spominih je črpal gradivo za svojo razpravo tudi Joža Lovrenčič (Chronista Sontiacus) za svoj jubilejni prispevek. O dogodkih pišejo tudi Branko Marušič,¹⁵ Metod Mikuž¹⁶ in nazadnje Milica Kacin-Wohinz.

Pomemben je delež hrvatskega zgodovino-pisja predvsem z razpravo Dragovana Šepića »Raspad Austro-Ugarske i Trst«;¹⁷ razprava je v skrajšani podobi izšla tudi v slovenskem jeziku.¹⁸ K tej slovenski objavi je pomembno dopolnilo napisal Janko Pleterski (prevod poročila o razmerah na Primorskem, ki ga je napisal tržaški namestnik Fries Ske- ne 22. 10. 1918).¹⁹ Toda hrvatski zgodovinarji so se posvečali predvsem razmeram v Istri (Pula), na Reki in v Zadru, kjer je mogoče ugotoviti mnoge analogije tržaškim razme-ram. Revolucionarnim in dogodkom ob koncu prve svetovne vojne v Puli so posvetili leta 1977 posebno znanstveno posvetovanje.²⁰

Preostane nam še pregled deleža itali-janskih zgodovinarjev. Če naj pričnemo z objavo virov — takih objav Slovenci za zdaj z izjemo objav nekaterih virov o dejavnosti Pokrajinskega odseka Narodnega sveta v Gori-ri²¹ nimamo —, potem sodi na prvo mesto pred desetimi leti objavljena zbirka virov v treh knjigah »Trieste. Ottobre — Novembre 1918«, ki črpa gradivo tudi iz nahajališč v Jugoslaviji. Za Goriško imamo gradivo objavljeno v knjižici »Relazione del governo provvisorio della provincia di Gorizia« (1919) ter v »Attività del Partito Cattolico Friulano negli ultimi venticinque anni« (1918). K virom sodijo tudi spomini Marca Samaje,²² tržaškega italijanskega nacionalista, ki je sodeloval pri delegaciji na torpedovki ter Silvia Benca »Gli ultimi anni della dominazione austriaca a Trieste« (1919). Leta 1938 je izdal zgodovinar Giuliano Gaeta dve temeljni razpravi, ki sta še danes uporabni.²³ Seveda je tudi med Italijani vrsta piscev in del, ki govorijo o koncu avstrijske oblasti v Trstu in Gorici; objavljena je tudi vrsta spominskih prispevkov sodobnikov.²⁴ Njih naštevanje bi bilo obširno, prav tako kot bi bilo obširno poročanje o prispevkih, ki so slavili petdesetletnico prihoda Italije v Trst. Tudi šestdesetletnice so se Italijani spominjali, vendar dosedaj še brez kake vidnejše in vrednejše objave.

Kako je bilo na Primorskem ob koncu prve svetovne vojne?

Odveč bi bilo ponavljati dobro znana dejstva o razmerah v tistem upravnem kompleksu, ki je pod tržaškim namestništvom združeval tri dežele in v katerih je živelo predvsem slovensko, hrvatsko in romansko (italijansko, furlansko) prebivalstvo. Prva svetovna vojna je velik del Primorske prav neposredno zajela, saj je bilo Posočje bojno polje in je šele dvanajsta soška ofenziva (kobariški predor) postavila frontne črte globoko na italijanskem ozemlju (reka Piave) ter omogočila, da se je na Goriško pričelo zelo polagoma vračati civilno življenje. Toda če je na Goriškem politično gibanje pa tudi druge oblike normalnega življenja onemogočala vojna, pa je v Trstu prekinil živahno predvojno aktivnost vojni policijski režim. Vendar se je ta tudi omilil tako, da je slovensko politično društvo »Edinost« obnovilo svojo dejavnost sredi leta 1917. Na Goriškem, kjer je bila podoba političnih razmer pri Slovencih precej različna od tržaških, je bilo treba počakati še celo leto dni, da so se 10. julija 1918 — sesta-

li klerikalci; sklenili so združitev mlado-in starostrujarjev in tako seveda tudi enotno nastopanje v javnem političnem življenju.²⁵

Blžajoči se konec vojne, negotovost njene ga izida ter ugibanja in želje o povojni državnoopravni ureditvi so politične stranke na Slovenskem pobujale k skupnim nastopom. Odmev želja po takem povezovanju in njegove konkretne oblike so se pokazale tudi na Primorskem; tu so bile razmere precej drugačne kot drugod na Slovenskem in morda ali pa celo gotovo tudi zato slabši odziv na majniško deklaracijsko gibanje. Slovenci na Primorskem so bili še posebej prizadeti zaradi italijanskih ozemeljskih aspiracij, da ne poudarjamo posebej londonskega pakta (1915), za katerega je mogel prenekateri bolj razgledan politik vedeti. Primorski Slovenci so svojo bodočnost videli v nekaj državnih tvorbah, vsekakor pa ne v italijanski državi. Izbirali so lahko med majniško deklaracijo, bodočo neodvisno jugoslovansko državo, ali pa se zavzemali za Trst, ki naj bi bil avtonomno mesto v reorganizirani federaciji avstrijskih narodov ali pa povsem samostojen pod patronatom Društva narodov (to so zlasti naglaševali italijanski socialisti od sredine oktobra 1918 dalje).

Drugače so se seveda opredeljevali Italijani, kjer so italijanske meščanske stranke — v nasprotju s slovenskimi — vsaj na zunaj skoraj do zadnjih dni pred razpadom Avstro—Ogrske mirovale in je bila politično aktivna le socialistična stranka. V Italiji, kjer je delovala politična emigracija iz italijanskih avstrijskih dežel, pa je bila močna politična akcija v prid priključitve Trsta in sosednih dežel k Italiji. Vendar tudi italijanski meščanski tabor v Avstriji, čeravno politično neenoten, vidi bodočnost Trsta in sosednjih ozemelj v Italiji, upira se težnjam, da bi Trst postal del bodoče jugoslovanske države. Različen je seveda tudi odnos italijanskih meščanskih strank do Slovencev (Slovanov), ki naj bi prišli pod Italijo. Med Italijani oziroma romanskim prebivalstvom v Avstriji so stali na avstrijskih pozicijah le Furlani s svojo Faiduttijevo furlansko ljudsko stranko (Partito cattolico popolare Friulano). Ta stranka ni mislila na razpad Avstro—Ogrske in se je šele po cesarjevem manifestu iz oktobra 1918 izrekla za priključitev dežele Goriško—Gradiščanske k Trstu, ki naj bi postal samostojen člen v konfederaciji avstrijskih narodov.²⁶ S tem se je približala stališčem enega izmed kril italijanskih socialistov. Ta sprememba v stališčih Faiduttijeve stranke ni ostala neopazna avstrijski oblasti. In ko o tem poroča na Dunaj tržaški namestnik 22. oktobra 1918 meni tudi, »da ta čas o

kakšni elementarni težnji za zedinjenje z Italijo ni mogoče govoriti«. Isto poročilo je do ponašanja Jugoslovanov mnogo bolj sva-reče, čeravno je njegov pisec prepričan o njih dinastični zvestobi, vendar obstoji nevarnost srbske in republikanske (Čehi) progogande.¹⁹

Italijanska socialistična stranka kot jugoslovanska do vprašanja bodoče pripadnosti Trsta in sosednjih dežel ne nastopa enotno.²⁷ V JSDS so mlajši (Golouh, Ferfolja) zagovarjali pripadnost Trsta bodoči Jugoslaviji in se tako približali pozicijam meščanskih strank, v Trstu konkretno društvu »Edinost«. Svoje stališče sta med socialisti imela Ivan Regent in dr. Tuma. Slednji se je zavzemal za Trst kot svobodno mesto v sklopu podonavske federacije avstrijskih narodov. Vprašanje Trsta je reševal na internacionalistični podlagi in se tako približal stališču Pittonijevega krila italijanskih tržaških socialistov. Drugo krilo italijanskih socialistov je zastopal Edmondo Puecher, ki je bil na italijanskih nacionalističnih pozicijah. Leta 1918 so več mesecev bile hude polemike med slovenskim in italijanskim socialističnim tiskom ter »Edinostjo«. Napetost je torej vladala tudi znotraj italijanskega socialističnega kroga in dolgo načrtovani sestanek socialističnih predstavnikov obeh tržaških narodov se ni več mogel uresničiti, prekmalu je prišel konec vojne z vsemi svojimi posledicami.

V meščanskem taboru je bila v avgustu, septembru in oktobru leta 1918 prednost na strani Slovencev. Po zgledu ljubljanskega se je 11. septembra 1918 ustanovil v Trstu Krajevni Narodni svet (odslej KNS), dva dni zatem pa v Gorici Pokrajinski odsek Narodnega sveta (odslej PONS). Tržaški KNS zaradi značilnih tržaških slovenskih političnih razmer ni nastopil kot neka širša koalicija slovenskih strank, saj so bili v njem formalno zastopani le društvo »Edinost«, JSDS, neformalna skupina Istranov in zastopniki »kato-liškega naziranja«. Predsednik je postal Otokar Rybař. Tudi na Goriškem so si kljub tedaj očitni politični akciji klerikalcev porazdelile mesta v PONS vse tri glavne goriške meščanske stranke: liberalci, klerikalci in agrarci. K sodelovanju so bili povabljeni tudi predstavniki JSDS, a kaže, da do njihovega sodelovanja ni prišlo, zlasti če sodimo po zelo rigoroznem odklanjanju sodelovanja z meščanskimi strankami, ki ga je zagovarjal dr. Tuma, tedaj edini uglednejši goriški slovenski socialist. Tako so Slovenci na Primorskem več kot poldrug mesec pred koncem vojne dobili predstavniška organa, ki sta ime-la vsak na svojem območju prav v dneh razpada Avstro—Ogrske samosvojo vlogo.

Položaj na Goriškem je bil manj zapleten ali točneje problematika te dežele se je tesno vezala za Trst. V Gorici in na Goriškem imajo Slovenci mnogo bolj proste roke, Gorica je mnogo bolj slovenska in prav vojna je v mesto iz porušenega podeželja in bližnjega begunstva priklicala slovensko prebivalstvo. 19. septembra 1918 izide prva številka »Goriške straže«, za katero stojе združeni klerikalci. List stoji na dinastičnih pozicijah in majniški deklaraciji, za svobodno in srečno Jugoslavijo pod habsburškim žezlom.²⁸ Vojna je raztepla goriške slovenske liberalce, podobno velja za socialiste, čeprav je osamljeni dr. Tuma vne-

to, predvsem kot teoretik posegal v dogodke tistih dni. Goriški PONS je napovedoval novo obdobje slovenske politične akcije na Goriškem v viziji bližnjega konca vojne, ki pa je negotovo reševal temeljni problem slovenske politike na Goriškem. Tako negotovost je bilo čutiti že na ustanovnem občnem zboru PONS, ko je navzoči Anton Korošec omenjal morebitno italijansko priključitev ozemlja Goriške in možnost izvedbe plebiscita, če bi bilo sporno vprašanje pripadnosti Goriške. PONS je imel tudi nalogo, da rešuje gospodarska vprašanja, med temi sta bila za Goriško značilna in zelo pomembna obnova dežele in

Goriški Slovenci!

Pokrajinski odsek Narodnega Sveta je že sporočil, da zasedejo čete Sporazuma in Združenih držav Severne Amerike do določene demarkacijske črte ozemlja bivše Avstro-Ogrske monarhije.

Ker je to je zanesen ukrep, da se izvedejo pogoji premirja in zagotovi pozneje izvršitev končnih mirovnih sklepov, medtem pa vzdrži javni mir in red tudi pri nas, ni seveda nič najmanjega povoda vznemirjati se radi tega.

V izvršitvi pogojev premirja se kakor zastopniki Sporazuma prišli že udeležki italijanskih čet ter je pričakovati, da se bodo tudi ostale države Sporazuma in Severne Amerike udeležile te akcije po svojih zastopnikih.

Povdarjati je treba, da s tem pripadnost naše dežele za bodočnost ni odločena, temveč da o tem odloči, kakor naravno, mirovna pogodba, ki se sklene na mirovnem kongresu. Tej pogodbi se bodo morale vse stranke mirno ukloniti, ker smo prepričani, da bo s to pogodbo za vedno zagotovljeno mirno sožitje narodov celega sveta.

Okupacijske oblasti, katere zastopajo danes italijanski poveljniki (generali), imajo v prvi vrsti le svojo vojaško nalogo ter bodo le nadzorovale javno upravo, ki se ima vršiti po dosedaj veljavnih zakonih in predpisih mirno dalje.

Pokrajinski odsek Narodnega Sveta v Gorici je prejel javno upravo slovenskega dela goriške dežele z glavnim mestom Gorica ter je kakor legitimni zastopnik Narodne vlade Jugoslovanske države priznan tudi od strani gg. italijanskih generalov, s katerimi je v stalnem stiku, da se v prijateljskem sporazumljenju rešujejo tekoče zadeve ter se morebitna nesporazumjenja povzročena po neizogibnih incidentih, nemudoma odstranijo.

Pozivljamo radi tega vse oblasti in prebivalstvo, da se uživé v ta začasni položaj ter ohranijo mirno kri. Povsod, kamor pridejo čete Sporazuma, seveda tudi italijanske, naj se jih sprejme in v prijateljskem občevanju in medsebojnem podpiranju naj dobe zastopniki Sporazuma in Združenih držav Severne Amerike, zlasti tudi njih vojaštvo priložnost, spoznati resnične narodnostne razmere v deželi ter kulturno zrelost našega naroda.

Za to je pa prvi predpogoj, da se vedno in povsod vsakdo pokaže Slovenca, pripadnika velike Jugoslovanske države SHS, da ne zataji svojega rodne jezika in ob danih slavnostnih prilikah tudi slovesno manifestira, da biva tod svobodni Jugoslovanski narod. Potem ni dvoma, da bo končna sodba, ki jo izreče mirovni kongres, za nas ugodna.

Živela Jugoslavija!

GORICA, 8. novembra 1918.

Pokrajinski odsek
Narodnega Sveta v Gorici.

MAKDONA TISKARNA, BODICE

Zadnji javni proglas Pokrajinskega odseka Narodnega sveta v Gorici (Originalni lepak v Goriškem muzeju, Nova Gorica)

aprovizacija. Goriška združitev v PONS je bila obrambna akcija, hkrati pa ta organ ni skrival v svojih dejanjih želja, da zagospodari v prelomnih trenutkih nad mestom in slovenskim delom dežele. PONS se je zavzemal tudi za Beneške Slovence, ki so po kobariškem prodoru znova prešli v Avstrijo, čeprav ne prostovoljno, marveč z vojaško okupacijo.²⁹

Zelo konkretna akcija goriškega PONS je bila priprava in izvedba tako imenovanega plebiscita za Jugoslavijo, ki je potekala ves mesec oktober, ko so se goriški Slovenci s podpisi na spomenico PONS, datirani 17. oktobra 1918, izrekli za samostojno jugoslovansko državo. Spomenica je bila naslovljena na ljubljanski Narodni svet ter je z demografskimi in drugimi podatki dokazovala neupravičenost italijanskih zahtev do Goriške in zato je PONS zahteval, »da se slovenski del Goriško—Gradiščanske, to je Goriško s svojim glavnim mestom Gorica vred vtelesi v samostojno državo SHS.³⁰ Postavljene so bile slovenske ozemeljske zahteve, in sicer naj bi Gorica postala del bodoče države SHS, prav tako pa tudi slovenski del dežele, ki je po zelo jasno načrtani etnični liniji ločen od italijansko—furlanskega. Spomenico je podpisalo 84.985 ljudi ali 87,8 % tedanjega slovenskega prebivalstva na Goriškem.³¹

Tabor Italijanov tudi ni miroval, čeprav se je nekoliko kasneje pognal v politično delovanje. Med goriškimi Italijani moremo razlikovati predvsem liberalce, konservativce in seveda socialiste. Med temi skupinami so bili najbolj aktivni predstavniki Faiduttijeve furlanske ljudske stranke. Oktobrski manifest cesarja Karla jih je napeljal k zamisli, da ustanove poseben nacionalni svet za avstrijske Furlane. Ta svet naj bi se boril za popolno avtonomijo vseh Furlanov, ki žive na območju Gorice, občine Ločnik, političnih okrajev Tržič in Gradišče ob Soči (razen občin Medana, Biljana, Kožbana, Devin in Doberdob). Ozemlje naj bi se priključilo k Trstu in — kot smo že spoznali — nato z njim vred v konfederacijo avstrijskih narodov. Če bi Furlani morali menjati državno pripadnost, naj bi se le-ta menjala na podlagi popolne svobode in samoodločbe. Furlanska katoliška ljudska stranka je torej zvesta Avstriji in ni verjela v njen razpad, zavoljo tega si je po končani vojni naprtla očitke veleizdaje. Drugače je bilo seveda v liberalnem oziroma nacionalističnem taboru — o njem imamo za Goriško zelo skromne podatke — zahteval je priključitev Goriške k Italiji v duhu Wilsonovih načel; če je podal v tem smislu tudi narodnostno črto za Goriško, ni znano. Tudi še ni raziskano zadržanje goriških italijanskih

socialistov, a slejkoprej se njih stališča ne morejo veliko razlikovati od tržaških.

Goriška italijanska stran se vsaj na zunaj na konec vojne ni tako intenzivno pripravljala kot slovenska. Pasivnost ima svoje opravičilo gotovo v zaupanju, da bo prišlo do italijanske okupacije in da se bo uveljavil londonski pakt. Vendar pa ni, bilo pri Italijanih niti dovolj moči za večji javni nastop vsaj v duhu nacionalističnega reševanja goriške problematike. Čas jih je seveda prehitel. V zadnjih oktobrskih dneh je bilo čutiti negotovost tako pri Slovencih kot Italijanih. Zadnjega oktobra je »Goriška straža« zapisala, da »nam na vrata bije sovražnik« in že naslednjega dne 1. novembra 1918 je PONS objavil proglas, da »v imenu in na poziv Narodne vlade samostojne jugoslovanske države« prevzema »celotno javno upravo slovenskega dela bivše goriško—gradiščanske dežele z njegovim glavnim mestom Gorico vred.«³² Pozval je vse javne službe in urade, da naj se mu podrede, pozval je tudi vojaške jugoslovanskih narodnosti, da naj se vključijo v »narodno brambo«, ki naj bi skrbela za javni red in mir. K sodelovanju je PONS s svojim proglasom povabil tudi meščane italijanske narodnosti. Kot bomo kasneje še spoznali, se je PONS z njihovimi predstavniki pogovarjal, da bi ustanovili skupen organ, ker do sporazuma ni prišlo, je sledila objava proglasa o prevzemu oblasti.

Svojo oblast je PONS raztegnil nad deželo, tako kot jo je določala njegova spomenica z dne 17. oktobra 1918. Oblast je prevzel štiri dni po zasedanju hrvatskega sabora, na katerem je bilo razglašeno novo državno pravno stanje v predelih Avstro—Ogrske, naseljenih s prebivalci jugoslovanskih narodnosti ter en dan po ustanovitvi Narodne vlade za Slovenijo, v katero je bil kot predstavnik goriških Slovencev imenovan Anton Breclj. V mnogih krajih na Goriškem so bili ustanovljeni krajevni odbori Narodnega sveta in vaške straže.³³ PONS je tudi imenoval novega okrajnega glavarja v Gorici in si podredil goriško policijo, saj je avstro—ogrška oblast prenehala z dnem, ko je Trst zapustil zadnji avstrijski namestnik. Pomemben utrjevalec oblasti PONS je bila gotovo vojska, in sicer so jo sestavljali vojaki 2. avstrijskega polka, ki so se konec oktobra uprli, da bi odšli na fronto ter so prišli na poti proti domovini 2. novembra 1918 v Gorico. Tu jih je istega dne predsednik PONS Karel Podgornik zaprisegel kot jugoslovansko vojsko z nalogo, da v Gorici zaščitijo najpomembnejše objekte (predvsem skladišča s hrano in drugim blagom).³⁴ Vojska naj bi tudi vzdrževala red ob vračanju razpadajoče armade z bojišč v Furlaniji.

Cittadini !

A tutela dell'ordine pubblico e della amministrazione provinciale oggi si è costituito un Comitato di 14 membri che assume provvisoriamente tutte le funzioni di un nuovo governo per la nostra regione ed invita tutti gli uffici pubblici e le ferrovie a riconoscere fino a nuova disposizione l'autorità ed a collaborarvi al regolare funzionamento evitando perniciose interruzioni.

Fa appello ai volontari di iscriversi alla istituzione **guardia nazionale** per mantenere l'ordine pubblico.

Cittadini !

L'ora che passa è grande, sorge un'era novella apportatrice di pace, di libertà e d'amore fra tutti i popoli ed il Comitato confida che Voi, memori della Vostra provata civiltà saprete rispettare chi Vi rispetterà.

Gorizia, 2 novembre 1918.

IL GOVERNO PROVVISORIO DELLA PROVINCIA DI GORIZIA

avv. dott. Piero Pinausig, presidente

Sede alla Giunta provinciale, Via delle Scuole N. 5.

Proglas goriškega Governo
provvisorio o prevzemu
oblasti 2. 11. 1918

PONS je pozval prebivalstvo, naj vzdržuje red in mir; podobno je priporočal tudi goriški nadškof dr. F. B. Sedej, ki je s posebnim proglasom 4. XI. 1918 priznal oblast PONS.

Goriški Slovenci so si tako prvič postavili svojo lastno deželno oblast, vendar je bil njen obstoj negotov, česar PONS v svojih dejanjih ni skrival, pa naj si je bila Gorica še tako ozaljšana s slovenskimi zastavami in drugimi znaki, ki naj bi kazali na njeno jugoslovansko podobo. Petega novembra je nastopil čas, ko so bile ure vladanja PONS že štete, bil je to prvi dan po uveljavitvi premirja na italijansko avstrijskem bojišču ter drugi dan po njegovem podpisu. Tega dne sta v popoldanskih urah prišla v Gorico dva avtomobila italijanskih oficirjev; izobešeno so imeli belo zastavo in po krajšem postanku

nadaljevali pot proti Vipavski dolini, k demarkacijski črti, ki jo je določalo premirje. Prišel je čas, ko so iz pasivnega zadržanja v konkretno akcijo stopili goriški Italijani.

Italijane je k nastopu silil konec avstrijske oblasti na Primorskem, kar je na zunaj predstavljal odhod tržaškega namestnika. Spoznali so, da bi mogla Gorica preiti povsem v roke Slovencev, upoštevaajoč usmerjenost goriškega avstrijskega uradništva. Liberalno usmerjeni goriški Italijani so se zbrali 31. oktobra 1918. Na ta sestanek sta prišla tudi predstavnika PONS dr. Podgornik in prof. Berbuč s predlogom, da postavijo Slovenci in Italijani skupen organ s po 12 člani vsake narodnosti. Slovenci in Italijani naj bi upravljali vsak svoj del dežele, Gorica pa naj bi bila v slovenskih rokah. Italijani se s tem predlogom niso

strinjali in pričela so se pogajanja in je bila dokončna odločitev postavljena na 2. november.³⁵ Toda PONS je spoznal, da pogajanja ne vodijo nikamor ter na svoji seji 1. novembra popoldne odločil, da pogajanja prekine (zahteva, da se pogajanja prekinejo, je prišla tudi iz Ljubljane) in še istega dne sporočil z lepakom, da prevzema oblast nad slovenskim delom dežele in glavnim deželnim mestom. Naslednji dan, 2. novembra, so dobili svojo oblast z ustanovitvijo začasne vlade (Governo provvisorio) tudi Italijani. S posebnim proglasom je goriška začasna vlada sporočila o prevzemu oblasti nad »našo deželo«, ki pa ni bila niti ozemeljsko niti narodnostno začrtana. Proglas ni govoril prav nič o Italiji, pač pa da se bliža nova doba, »nositeljica miru, svobode in ljubezni med vsemi narodi«.³⁶ Začasna vlada ves kratki čas do prihoda Italijanov ni kazala na kakšno aktivnost, ob prihodu Italijanov v Trst 3. novembra 1918 je pozdravila italijanskega generala Petitti di Roreta, ki je v odgovoru na pozdrav pisal o »najbolj italijanski Gorici«.³⁷

Ko so prišli šestega novembra italijanski vojaški oddelki že drugič med prvo svetovno vojno v Gorico, se je začasna vlada v svojem proglasu spomnila indirektno tudi Slovencev, ko je nasvetovala korektno ravnanje do državljanov druge narodnosti. 5. novembra 1918 je bil obnovljen razpuščen goriški mestni svet. Sledil je 14. novembra 1918 razpust PONS in začasne vlade, oba ta lokalna organa, nastala v dneh razpada Avstro-ogrske, je razpustil novi vojaški guverner Julijske Benečije. Tudi nista bila več potrebna, saj sta bila imenovana deželni glavar in goriški župan. 8. novembra 1918 je zapustila Gorico vojska PONS, ki jo je nova italijanska oblast imela za del avstro-ogrske armade; 2. gorski strelski polk se je moral umakniti za demarkacijsko črto. »Goriška straža« (št. 10, 9. 11. 1918), ki je s prihodom Italijanov prenehala izhajati, je zapisala, da ima novo nastalo stanje značaj začasnosti, ker se bodo dokončne odločitve prepustile bodoči mirovni konferenci.

V Trstu so se dogodki drugače razvrstili. V drugi polovici oktobra so prešli v akcijo tudi tisti krogi tržaških Italijanov, ki so zagovarjali protiavtstrijsko in protiinternacionalistično, to je, italijansko nacionalistično obliko reševanja tržaškega vprašanja. Formalnemu organiziranju Tržčanov italijanske narodnosti je dal gotovo pobudo »Fascio nazionale«, ki so ga na Dunaju ustanovili italijanski liberalni poslanci z Južne Tirolske, Trsta in Istre. 25. oktobra 1918 so v dunajskem parlamentu razglasili odcepitev italijanskih krajev Avstrije in njih priključitev

Italiji. Takemu razglasu so oporekali tržaški socialist Pittoni in furlanska poslanca dr. Faidutti in dr. Bugatto. Med Italijani v Avstriji je čedalje bolj izginjal dvom, če bodo prišli pod Italijo, raslo je prepričanje, da se bo londonski sporazum uveljavil. Če je italijanski ambasador v Parizu Bonin Longare v dopisu na zunanje ministrstvo v Rimu 7. oktobra 1918 omenjal pogovore italijanskihiredentističnih skupin z vladnimi predstavni-

GORICA, dne 2. novembra 1918.

Poziv!

Ustanovljajte občinsko in narodno obrambo!

Navedeni se veselimo svobode v neodvisni Jugoslaviji! Opravičeno pa grenopleto uvajajo med narodom velika strah, če našim pokrajnam konec vojne ne prinese še svojih novih svetov: pokoj, plemenja, ropanja, umorov in drugih nasilnih sredstev od strani vojaških trupel, ki se vračajo preko naše domovine.

V naši domovini moramo biti pripravljani. Zato pozivljamo po naročilo najvišje narodne oblasti Narodnega viječa v Zagrebu vsa televadna društva (školstva in otrovska), pešarne branile in sploh vsa narodna društva, občine in posameznike, da dogovorimo med seboj takoj ostanje po vseh občinah, v vsaki vsaj skupaj občinske narodne obrambe.

Vsaka občina naj ima za ta prehodni čas svojo narodno obrambo ali javno stražo. Če to zahteva posebnost lege je lahko več občin združenih v eno občinsko narodno obrambo. Gotova pa je najboljša, da se v vsaki občini in v vsaki vsaj narodna obramba posebej organizira.

Odber za občinsko narodno obrambo naj bo sestavljen po velikosti občine od 5—10 moč. V tem odбору vodi predsednik in njega namestnik upravne in organizacijske pose. (popis, peša, l. moč, oblike, obutev i. t. d.) Nedežnik in predsednik pa naj preskrbita za ločitveno vodstvo straz. t. j. za člene rodovne voje, rano orožje, junk v stražni službi in za porazdelitev straz. v več pododdelkov; poleg tega ima odbor tečajnik, blagajnik in po potrebi njihovega namestnika. Vrhovna odličev v vseh važnejših stvarih pristopi celostnemu odбору. Kjer bi župan ali kdoroli drugi pripravil za ustanovitev, se lahko odbor za občinsko narodno obrambo preko župana in preko drugih neoprotajodih obeh.

Kdo spada k narodni obrani?

Za prvi začetek vsak moški nad 17 let star, ki se prostovoljno priklasi.

Če bi kazalo upeljati obvezno obrambeno dolžnost pa od 17 do 50 let, kar odloči Narodno Viječe v Zagrebu, ki preskrbi tudi orožje. Doktor pa tega ni, je dobra v slučaju potrebe vsako orožje in sredstvo, Občinske obrambe se dogovore medsebojno glede podpore v slučaju potrebe. Zunanji snak za člana je okrogla karkarda v narodnih barvah in legitimacija odhoda občinske narodne obrambe.

Javne narodne strazne imajo splošna ovek obramben delokrog vzdrževati mir in red, če bi ga motili na svojo pest se umikajoji vojaški oddelki, klobci ali nebrzdani nagon po tuji lastnini in uničevanju. Priprave za ustanovitev javne narodne strazne pa naj se vršijo tako, da la postane zarodek pozorne narodne milice; po strani znanje organizacije pa se ji bo treba nastajati na že obstoječi javnobranilni sistemu po deželah z osrednjim vodstvom v Ljubljani in na že nastavljeno osobe t. j. po mestih na obstoječi policijski, po deželi na šandarmerski aparat z vseh obstoječim izvršajočim in uradnim osojem.

Sestavijo se komisije po občinah in okrajih, letočas po se že sprejemajo prostovoljne prijave za javno narodno strazo, da se stvar se zavide.

Izbirni prostovoljci se pridružijo po mestih že obstoječi policiji, po dobri koder to gre, šandarmerskim postajam in priključijo vrbvanje za punk v stražni službi. Kjer nimajo domače slovenske policije ali šandarmerske, prevzamejo začetno vodstvo v tem poslu strokovno izveščeni in zanesljivi domačini ali pa dobijo pomoč od drugih.

Od avstrijske državne oblasti ne pričakujemo utrdnega poverjenja — nasprotovale bi našemu svobodi in neodvisni oblasti Narodnega viječa — pač pa primerne uradnosti in spoznanja. Napečna misel je, da jo skrb za javno strazo izključna naloga televadnih organizacij (Školstva in Otrovska), temveč mora nositi včasarski snak, ker je eksekutiven organ včasarske priznane oblasti in stoji interesom vseh narodov.

Če se pa italijanska fronta desorganizirano vije preko našega dekmija, nastopijo narodne strazne uspešno proti masnim oddelkom 10—20 moč. Priključati je, da se del armade snika po lokalnici, večji del pa pet. Najboljša obrambna sredstva za transporte po teleznici bodo, našla prevzema močnost naših železnic; preskrba živi na večjih kolodvorih in kordovske zastraznje kolodvorske okolice s zaposljivimi rednimi vojaškimi četami.

Javno je, da je javna narodna strazo potreben in da jo moramo takoj ustanoviti.

Pokrajinski odsek Narodnega Sveta, v Gorici.

Proglas Pokrajinskega odseka narodnega sveta o ustanovitvi »narodne obrambe« (originalni proglas v župnijski knjižnici v Tomaju)

ki Francije in Velike Britanije, da njih vlada ostanejo zveste londonskemu paktu, pa je dan po Karlovem manifestu italijanski diplomat Carlo Galli že načrtoval sistem bodoče italijanske uprave v Trstu.³⁸

Tri dni po dunajski izjavi so »Fascio nazionale« ustanovili tudi v Trstu. Povsem očitno je bilo tedaj, da je razsulo Avstro-Ogrske zelo blizu in da bo avstrijska oblast prepustila svoje mesto novim krajevnim organom oblasti. Tržaški »Fascio« je imel očitno namen, da predstavlja krajevno oblast, vendar so vanj stopili le predstavniki liberalno-nacionalne stranke, anarhisti, člani med vojno razpuščenega tržaškega mestnega sveta, levčarski mazzinijevci in drugi. Deloval je v smislu italijanske koncepcije reševanja bodoče pripadnosti Trsta in sosednih področij. Seveda pa »Fascio« ni odseval podobe tržaških razmer ne le zaradi odsotnosti Slovencev, marveč tudi zaradi stališč tržaške italijanske socialne demokracije.

Prav z njimi se je dogovarjal za ustanovitev skupnega organa, ki se je, ustanovljen 30. oktobra 1918, imenoval Odbor za javno blaginjo (Comitato di salute pubblica; poslej OJB). Tržaški socialisti so tako prešli na nacionalistične pozicije in združeni z meščanskimi grupacijami ustvarili močan branik za italijanske pretenzije v direktnem spopadu z jugoslovansko ali pa celo internacionalistično koncepcijo reševanja tržaškega vprašanja, potem ko je bilo že povsem očitno, da o morebitni avstrijski rešitvi ni mogoče več razmišljati. D. Šepić je zapisal, da so tržaški italijanski socialisti pokazali več volje, da se upro jugoslovanskim pretenzijam do Trsta, kot pa da se bore za svobodno tržaško državo.³⁹ Podobno kot za »Fascio« velja tudi OJB, da je deloval za odcepitev Trsta in drugih italijanskih predelov od Avstrije.

Zelo očitna je bila sprememba stališč v italijanskem socialističnem gibanju, v katerem so propadli dr. Pittonijevi⁴⁰ koncepti — morda zato, ker ga tedaj ni bilo v Trstu, — a še verjetneje, ker je bil njegov program tedaj že neuresničljiv — če izvzamemo morebitno akcijo radikalno usmerjenih socialistov. Toda spočetka tržaški Odbor prav zaradi socialistov in tržaških Slovencev ni razglaševal aneksije Trsta k Italiji. Taka predvidnost pa ni bila značilna le za Italijane, marveč tudi za tržaške Slovence, ki z narodnimi zastavami niso želeli motiti tržaškega italijanskega prebivalstva. Vendar kažejo dogodki, da se je tržaški nacionalistični tabor bolj bal reakcije tržaškega delavstva kot pa Slovencev. Zvečer 29. oktobra 1918 so se pričeli v Trstu ulični nemiri, prišlo je do incidentov med nacionalističnimi in socialisti-

čnimi skupinami. Manifestacije so sledile tudi 30. in 31. oktobra 1918, bile so mirne in socialistično glasilo »Il Lavoratore« ni moglo skriti navdušenja nad pobratenjem italijanske trikolore z rdečo zastavo — simbolom delavskih zahtev, na poslopju tržaške občinske hiše. Slovenski socialistični »Naprej« je bil pri poročanju o istih dogodkih manj navdušen, vse le ni bilo tako mirno in prijetljivo, med manifestanti so se oglašali kliči kot: Živela socialistična republika, živela revolucija! itd.⁴¹

Trst se je v zadnjih treh dneh meseca oktobra 1918 znašel v posebnih razmerah. Zadnji dan meseca je odšel namestnik Fries Skene in prepustil oblast OJB. Le dan pred tem je za sprejem svojih članov v OJB zaprosil tudi slovenski KNS (2 slovenska narodnjaka in 2 slovenska socialisti) in tako se je povečal za štiri člane. Istočasno pa je OJB odklonil, da bi v njem delovali predstavniki nemškega »Deutscher Volksrat für Triest in Küstenland«. Vstop Slovencev v tržaški OJB je pomenil, da se je KNS odpovedal lastni akciji v času, ko se usoda Trsta ni odločala le v mestu samem, marveč in predvsem na mednarodnem političnem in vojaškem prizorišču. KNS je torej sklenil sodelovati v OJB, čeravno njegovi predstavniki niso bili dobro sprejeti. Pri tem pa ni znal in niti ni več mogel izkoristiti vojaške sile, ki so jo v Trstu sestavljali tudi vojaki jugoslovanskih in drugih slovanskih narodov razpadajoče avstro-ogrske armade. Ti vojaki so zapuščali cesarsko armado in na poti proti domu prišli tudi v Trst, kjer so prisegli predsedniku KNS kot jugoslovanska vojska. Politično vodstvo tržaških Slovencev se je potemtakem vdalo položaju in razglašalo gesla, da bodo neurejene razmere in usoda Trsta rešili mednarodni sporazumi. Toda z druge strani tudi italijanska stran ni prihajala na dan z odkritimi aneksionističnimi parolami, zato je bil govor predsednika OJB nacionalista Valeria 31. oktobra dejansko ostrejši kot pa njegova objava v tisku prav zaradi socialistov.

Dve tržaški, med sabo tesno povezani, značilnosti »prevratnih dni« sta vzbudili v zgodovinopisju dokajšen odmev. Prva je gotovo zelo pomanjkljiva oskrba mesta z živili, kar je bilo povezano tudi z ropi in tatvinami itd. Druga pa je povezana z nastopi radikalnih socialističnih predstavnikov, katerih demonstracije 30. in 31. oktobra 1918 smo že omenili. Ali bi njih odločnejši poseg v tistih dneh ali pa naslednjih vodil v socialistično revolucijo? Verjetno je tudi misel na morebitni »tržaški eksperiment« po ruskem zgledu poleg težkih razmer, ki ni bilo mogoče zavarovati osebne varnosti in imetja ter

možnosti na jugoslovanski poseg v mestu, pobudila odločitev tedanjih tržaških oblastnikov, da s torpedovko KNS odpotuje k antantnim silam v Benetke posebna delegacija OJB. Ta misija še danes rojeva ugibanja o svojih pobudah, namerah in ciljih.

V Trstu so pričakovali prihod antantnih sil. »Il Lavoratore« jih je pričakoval že konec, točneje zadnji dan oktobra. Prihod zavezniškega ladjevja naj bi rešil težke tržaške razmere. Toda ker tega kljub pričakovanju ni bilo, se je istočasno porajala misel, da bi v Benetke odšlo po pomoč tržaško odposlanstvo. Morda se je pobuda rodila 30. oktobra 1918, ko je OJB izdal manifest o kompetencah svoje oblasti. Ladjo za potovanje v Benetke je dal na voljo KNS, vendar pod pogojem, da v delegaciji poleg predstavnika italijanskih nacionalistov sodeluje tudi predstavnik socialistov, predstavnika KNS in Narodnega viječa, čigar last je bila torpedovka T.B.3. Pismeni mandat, ki ga je delegacija nosila 1. novembra 1918 v Benetke, je bil naslovljen na antantne sile. Ko je torpedovka priplula v Benetke, se je v avdienci pri italijanskem admiralu Marzoli razgalila njena misija, resničnost in pretvara. Nacionalc Samaja je pred admiralom izjavil, da je predstavnik »Fascia nazionale« in zaprosil, da Trst zasedejo italijanske čete. Socialist Callini je zaprosil za pomoč antanto ali če drugače ne, naj Trst v soglasju z antanto zasede Italijo in končno je tretji član delegacije slovenski socialist Ferfolja menil, da bi mogel pristati na pomoč Italije, če bi le-ta imela pismeni mandat od antante. 2. novembra je delegacija prejela odgovor italijanskega vrhovnega poveljstva, da bo pomoč prišla, kar se je potem uresničilo naslednjega dne — 3. novembra. Le dve uri za vrnitvijo torpedovke je Trst začela zasedati italijanska vojska. Prišel je tudi general Petitti di Roreto, ki je ob prihodu v Trst izjavil, da prevzema v Trstu oblast v imenu italijanskega kralja.

Vzporedno z akcijo delegacije na torpedovki je potekala tudi misija tržaškega »Fascia nazionale«, ki je poslal 2. novembra svoje predstavnike v Benetke in je dejansko prav tega dne s prihodom italijanskega vojaškega hidroplana začela italijanska zasedba Trsta. Istega dne pa bi še neki dogodek lahko preusmeril potek dogodkov v Trstu. »Fanatični leninist« (tako ga je imenoval G. Gaeta)⁴² Tuntar je 2. novembra 1918 proglašil za naslednji dan veliko delavsko zborovanje. Toda prav najavljeni prihod antantnih ali točneje italijanskih čet je uresničen z zborovanja in z njim morda poskus socialistične revolucije preprečil. Vsekakor pa je

bila tedaj taka revolucija v Trstu mnogo bližje, kot pa nevarnost, da bi mesto zasedle čete nove jugoslovanske države, o čemer so tudi razmišljali tržaški Italijani.

Italijanska vojska je prišla v Trst prav na dan podpisa premirja na italijanskem bojišču, v skladu s tem premirjem bi morala Italija od dne, ko je stopilo v veljavo (4. november 1918), pričeti z okupacijo ozemelj do demarkacijske črte, zasedba Trsta seveda ni bila izključena. Italija je tako prekršila mednarodni sporazum, za kar ni nihče izvajal sankcij. Tako je tržaškim Slovincem podobno kot goriškim preostalo upanje, da jih bo italijanske okupacije rešila pravična mednarodna rešitev, pravična rešitev pa se ne bi omejevala zgolj na Trst, marveč tudi na druga, s slovanskim prebivalstvom naseljena ozemlja ob severnem Jadranu, ki jih je tedaj Italija okupirala. Tako lahko zaključimo ta bežni pogled na primorske razmere ob razpadu Avstro-Ogrske. Preostane nam še opozorilo na problematiko, ki je v slovenskem zgodovino pisju zbudila nekaj polemik. Poglavitna problema sta dva, ki jima je bila posvečena nemajhna pozornost: vzroki za potovanje torpedovke KNS s člani OJB v Benetke in možnost ali nemožnost za socialistično revolucijo v Trstu.

Uvodoma sem že omenil dr. Tumovo grajanje zadržanja tržaških slovenskih narodnjakov in socialistov. V pismu Ivanu Regentu je že 6. novembra 1918 grajal socialiste, ker so zamudili priložnost, da bi se polastili mestne uprave ter bi tako rešili »eno glavnih internacionalnih vprašanj ter izvršili čin svetovne važnosti... Neodvisen socialistični Trst bi bil tako rekoč mejni kamen v razvoju evropskih držav«.^{5a} Svojo grajo je Tuma ponovil tudi v kasnejših spominih. Po njegovem bi bila delavska zasedba tržaškega magistrata in oklicanje tržaškega mesta »največji zgodovinski dogodek ob koncu vojne«,^{5b} ki bi prav pomembno odločal o bodočnosti Trsta in vsaj omogočil njegovo mednarodno zasedbo. Tumova stališča se seveda tesno vežejo tudi na kritiko delegacije OJB, ki je šla v Benetke »beračiti« in je tako tržaška slovenska buržoazija s slovenskimi socialisti vred priznala pravice Italije od Trsta. Te Tumove postavke so izhodišča Speransovih ugotovitev ter Kermavnerjevih razglabljanj in polemik. Kermavner je svoje poglede razčlenjeval nekajkrat. Že leta 1965^{8a} je zapisal, da bi bil oklic tržaške delavske republike edini pomemben protest obeh narodnosti proti iredentičnim aspiracijam, sodelovanje Slovencev pri misiji na torpedovki pa je bila posledica zaslepljenega upa v Wilsonove izjave ter antantofilstva. Kermavner je svoja

stališča kasneje dopolnjeval in tako se jim je zadnjič posvetil v knjigi o temeljnih problemih slovenske politične zgodovine na Primorskem. Tu je lahko že opravil historiografsko oceno o razpravljalcih, ki so na svoj način posegli v polemiko. Predvsem je ločil prispevke na opravičevalne in na obsojevalne interpretacije ravnanja tržaških Slovencev, v zvezi z njih odnosom do možnosti revolucionarnega nastopa tržaškega delavstva v »prevratnih dneh«, Kermavner je izredno kritičen do mnogih piscev, tudi do Golouha in Regenta, ki sta bila dogodkom neposredna priča. Seveda vztraja na »obsojevalni interpretaciji« tržaškega »romanja« v Benetke in mu daje naslednjo razlago: »V takšen dober namen, da bi zavarovali slovensko prebivalstvo pred sovražnim ravnanjem, se je tržaškim slovenskim predstavnikom zdelo opravičljivo, sodelovati pri izkrcanju italijanskih čet v Trstu«. ⁴³ Prikriti so tudi želeli svoje protiirendentovsko stališče pred vojno in med njo, pomoč pri prihodu Italijanov v Trst bi preprečila italijansko protislovensko gonjo.

Tudi s to zadnjo Kermavnerjevo interpretacijo vzgibov za potovanje v Benetke problem še ni dobil dokončne razlage. Kacinova vidi v misiji, v hotenjih tržaških nacionalistov ter v željah slovenskih narodnjakov in socialistov poskus, da skušajo v zadnjem trenutku rešiti, kar se rešiti da. Po mnenju iste avtorice za socialistično revolucijo v Trstu ni bilo realnih pogojev niti objektivnih niti subjektivnih, saj so se ji socialisti odpovedali ter se italijanski odločili raje za Italijo. ⁴⁴ Če naj nadaljnje razprave operirajo z novimi »če-ji« ugibanji in interpretacijami, potem lahko verjamemo, da polemika ne bo tako kmalu končana. ⁴⁵ Skušajmo se temu izogniti in spoznajmo v dejanjih tržaških Slovencev tudi veliko politične naivnosti, pomanjkanja mednarodnih političnih izkušenj, ter zato več neskalijenega upanja v Wilsonova načela ter dobrohoten odnos Slovencev in njih narodnostnih zahtev na mednarodnih mirovnih konferencah.

Prihod italijanske vojske v Trst je bilo dejanje mednarodnega pomena in ni temeljil le na želji določenega kroga domačinov, temveč tudi na določilih premirja med Italijo in premagano Avstro-Ogrsko; premirje je imelo svojo moč v londonskem paktu. Problematika potovanja v Benetke je ena izmed epizod »prevratnih dni« in ne more biti kot temeljno izhodišče za razpravo o primorskih problemih našega stoletja. Vsekakor pa preobširna historiografska obdelava določenega dogodka ustvarja ob le-tem nekako središčno veljavo, ki verjetno ni v sorazmerju z dejanskimi razmerami.

Tu se nam sama po sebi vsiljuje misel na dogodke v Pulju v dneh ob razpadu Avstro-Ogrske, kjer je bila politična dejavnost osredotočena okoli hrvatskih pobud. Tamkajšnji narodni svet je razpolagal s puljsko floto avstro-ogrske mornarice ter v sporazumu s puljskim italijanskim odborom za javni blagor vodil upravo v mestu. V Pulju bi velika množica mornarjev, vojakov in delavcev različnih avstrijskih narodnosti lahko omogočila revolucionarne poskuse, toda »zamor od dugog rata«, kot piše D. Šepič, ⁴⁶ je ljudi odvrčal od takih misli in pri vojaki vladala želja, da se čimprej vrnejo na svoje domove. Tudi Pulj je trpel zaradi pomanjkanja živil. To dejstvo in potop ladje »Viribus unitis« sta krajevni narodni svet navedla, da je pri ameriškem predsedniku Wilsonu zahteval pomoč ameriške mornarice ali druge antantne države, ki ne bi bila zainteresirana »u ovdašnjim nacionalnim pitanjima.« Italijanski nacionalisti iz Pulja so zahtevali prihod italijanskih sil, italijanski socialisti so se ogrevali za antantne sile. Pred prihodom v Pulj so zavezniki zahtevali, da se mora iz luke umakniti jugoslovanska mornarica: ko pa je zavezniški predstavnik na pogajanjih s predstavnikom jugoslovanske mornarice na svetilniškem otoku pri Rovinju spoznal, da je puljska mornarica zaradi pomanjkanja moštva neuporabna, je antantna vojska, ki jo je posebljala samo Italija, zaplula v puljsko pristanišče 4. novembra 1918 popoldne. Analogija tržaškimi razmeram res ni popolna, vendar tolikšna, da se nam prihod in vse, kar je s prihodom vojske v Trst povezano, ne zdi kot zelo samosvoje in enkratno dejanje. To misel lahko potrjujejo tudi razpravljanja o prihodu italijanske vojske na Reko ali pa v Zadar. ⁴⁷

Ko se ta pregled bliža koncu, je treba ugotoviti, da problematika prve svetovne vojne in njenega konca na Primorskem še ni izčrpana. Gotovo je samosvoja za slovenske razmere in ne dopušča koroško-štajerskih analogii. Pojav in uspeh vojaške intervencije Rudolfa Maistra je bil mogoč na tistem koncu Slovenije, kjer se je nasprotnik boril s podobnimi začetnimi težavami svojega novega državnega statusa. Na zahodu je bil drugačen nasprotnik, oplajan je bil od skorajšnje zmage nad Avstro-Ogrsko, imel pa je tudi mednarodno vstopno vizo — londonski pakt. Primorska problematika je v »prevratnih dneh« imela izrazit mednarodni pečat in prav ta mednarodnost je krojila pota in odločitve pri primorskih Slovencih. Najbolj vznemirljivi problematiki iz tistih dni na Primorskem — potovanje torpedovke v Benetke, sodelovanje Slovencev pri tej misiji, ki je v Benetkah

iskala pomoč za Trst, ki mu je lahko pretila tudi socialistična revolucija, je mogoče obravnavati tudi na zmernejši način. Nikakor ne bi prišli do dna razpravi, če so bili v Trstu pogoji za revolucionarni nastop, za nastanek recimo avtonomne tržaške socialistične revolucije. Pa naj je misel za današnji čas še tako mikavna, pa čas ni bil dozorel, saj je gotovo manjkal subjekt, ki bi bil nosilec revolucionarnega dejanja. Tuntar, ki bi kot radikalni predstavnik tržaških socialistov lahko vodil poskus delavske revolucije v Trstu, ni v kasnejših letih nič o tem poročal, znano je sicer, da je odklanjal iredentistično rešitev tržaškega vprašanja, ker da je samoodločba mogoča le v okviru proletarske revolucije. Potovanje v Benetke ima — vsaj za slovenske udeležence — seveda več razlagalnih komponent in sodim, da je ena temeljnih golo prizadevanje, da bi Trst zasedla antanta in ne Italija, dejanje, ki res ni bilo dovolj premišljeno, saj mu je botrovala sila trenutka. Zagotovo si Primorski Slovenci, pa naj si bodo različne politične ustrojenosti ali socialne pripadnosti, Italijanov niso želeli. Tudi v tem tiči dovolj razlogov za pravično razsodbo nad dejanji, stremljenji in ustvarjanji tvorcev političnih odločitev v tako imenovanih »prevratnih dneh« na Primorskem.

Joža Vilfan je v oceni Kermavnerjeve knjige o Ivanu Cankarju izrekel naslednje misli, ki jih kot zaključek v nekaj odlomkih povzemam: »Bodisi, da sprejmemo našo klasično oceno leta 1918, a v tem primeru ne moremo obsoditi naših meščanskih strank, temveč tudi takratno socialno demokracijo... bodisi, da sprejmemo Kermavnerjevo varianto... v obeh primerih se nam kaže zgodovina slovenskega naroda kot proces zorenja tega naroda v nacijo... In pokaže se, kako je do te stopnje prišel slovenski narod ravno v NOB. V odnosu na to konstituiranje slovenskega naroda je vse prejšnje samo predzgodovina.⁴⁸

OPOMBE

1. Predavanje na članskem sestanku Zgodovinskega društva za Slovenijo 21. 12. 1978 v Ljubljani. Predavanje ni rezultat podrobnejših raziskav o problemih, ki jih je na Primorskem prinašal konec prve svetovne vojne. Ko smo 28. oktobra 1978 ustanavljali Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, sem želel s krajšim referatom spomniti udeležence ustanovnega občnega zbora na šestdeseto obletnico t. i. prevratnih dni. Potem sem se odzval vabilu zgodovinskega društva za Slovenijo in svoje predavanje nekoliko razširil. — 2. Misli in spomini. Slovenija štev. 3, 19. 1. 1934 in Utopije in fantazije, Slovenija, štev. 7, 16. 2. 1934. — 3. Malo odgovora.

Delavska politika, štev. 10, 3. 2. 1934. — 4. Kako so Italijani zasedli Trst? Istra, štev. 9, 2. 4. 1934. Gabršček je pred objavo prejel pismo tedanjega predsednika jugoslovanskega senata dr. Ljubomira Tomašiča, sicer zastopnika Narodnega viječa na torpedovki (pismo je datirano 31. 1. 1934, Arhiv INV v Ljubljani, 135). V podkrepitev svoje polemike je Gabršček objavil v članku nekaj odlomkov iz pisma v slovenskem prevodu. O dogodku piše tudi v »Goriških Slovencih«, 2, Ljubljana 1934, 556—560. — 5a Iz mojega življenja. Ljubljana 137, 381—2. — b D. K. (ermavner), Urednikove dopolnitve. Ib. 469. — 6. Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1939, 211. — 7. Nekaj pripomb k Speransovi knjigi. Istra, štev. 6, 10. 2. 1939. — 8a Ko je zapretilo razkosanje Slovenije. Sodobnost, štev. 4, 1965, 315—328; b Še o pomoči k italijanski zasedbi Trsta jeseni 1918. Sodobnost, 1967, štev. 4, 413—424. c Pismo uredniku. Sodobnost, 1967, 665—6. č Še enkrat o italijanski okupaciji Trsta. Delo, štev. 175, 28. junija 1969; d Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918. Ljubljana 1968. Trije članki (a, b, č) so v celoti (b, č) ali pa deloma ponatisnjeni v knjigi »Temeljni problemi primorske politične zgodovine« (Ljubljana 1978). — 9. Po Baški grapi in Pečeh. Planinski vestnik, 1964, 289 do 295. — 10. Pol stoletja spominov. Ljubljana 1966. — 11. Spomini na moja tržaška leta. Ljubljana, 1969. — 12. Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—21, Maribor 1972. — 13. Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938, 239—245. — 14. Slovenci v Italiji. Slovenci v desetletju 1918 do 1928, Ljubljana 1928; tudi separatno, Ljubljana 1928, 58 str. — 15. Na Goriškem v drugi polovici 1. 1918. Primorski dnevnik, 1964, štev. 38, 39, 41 do 45; V oktobru in novembru 1. 1918 v Slovenskem Primorju. Teze referata za IV. kongres istoričara Jugoslavije, Sarajevo 1965; Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske, Jadranski koledar 1967, 153-9. — 16. Slovenci v stari Jugoslaviji. Ljubljana 1965, 48. — 17. Jadranski zbornik 2, 1957, 169—197. — 18. Tržaški Slovenci v dneh razpada Avstro-Ogrske (oktober 1918). Primorski dnevnik, 296, 22. 12. 1968, str. 18—9. — 19. Poročilo tržaškega namestnika Fries—Skeneja iz oktobra 1918. Primorski dnevnik št. 12, 15. 1. 1969. — 20. Naslov srečanja »Revolucionarna gibanja u Puli 1918«. (16.—17. 12. 1977). Del referatov objavljen v reviji »Istra« 1—2, 1978. — 21. B. Marušič, Dokumenti iz »prevratnih dni« na Goriškem. Ob petdesetletnici Goriška srečanja 15—6, 1968, 68—71. — 22. Fusione di Trieste con la Madre Patria, Trieste 1926. — 23. La fine della dominazione austriaca nella Venezia Giulia ed a Zara. La Porta orientale 1938, 348—516; Trieste durante la guerra mondiale. Trieste 1938. — 24. Na primer: dnevnik zgodovinarja C. L. Bozzija, ki je izšel pod naslovom »Gorizia nel 1918« (Gorizia 1968). — 25. Slovenec, štev. 162, 18. 7. 1918; J. Ličan, Naša organizacija, Koledar za prestopno leto 1920/21, Gorica, 44—6. — 26. L'attività del Partito cattolico popolare friulano negli ultimi venticinque aenni (1894—1918), 132—3. — 27. M. Kacin—Wohinz, Tržaški slovenski socialisti v letu 1918. Slovenski in italijanski socialisti na primorskem 1900—1918. Ljubljana—Trst 1979, 105—112. — 28. B. Marušič, De-

set številke »Goriške straže« leta 1918 važen vir za tedanje dogodke na Goriškem. Primorski dnevnik, številke 34—5, 9. in 11. 12. 1964. — 29. Zapisnik o poteku zbora. Arhiv Slovenije v Ljubljani, Narodni svet (Pokrajinski odsek v Gorici). — 30. Spomenica goriških Slovencev Narodnemu svetu v Ljubljani, Gorica 1918. — 31. La province de Gorice et l'occupation italienne, Ljubljana 1919, 6; B. Marušič, O malo poznanih in pozabljenih dogodkih naše preteklosti. Goriška srečanja, 11, 1967, 52—3. — 32. Goriška straža, številke 8, 5, 11, 1918; original objavljen v Goriških srečanjih, 15—6, 1968, 69. — 33. T. Z(orn), Gorske (Goriške) narodne straže. Goriška srečanja, 13—4, 1968, 81—3. — 34. I. Debevec, Pred razpadom na fronti. Jugoslavija, 18. — 20. 12. 1918, številke 4—6; L. Ude, Upori slovenskega polka v Furlaniji (Poglavje iz naše zgodovine). Avtonomist, 24. 11. 1923 — 26. 1. 1924, številke 1 — 4; V. Andrejka, Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes. Slovenci v desetletju 1918—1928, 269—295. I. Matičič, Skozi plamene prve svetovne vojne. Ljubljana 1966; V. Vodopivec, Odmevi oktobra med slovenskimi vojakji avstro—ogrske armade. Sodobnost 1967, str. 1115—1121; L. Udè, Upori slovenskega vojaštva avstro—ogrske vojske 1918. Borec 1967, str. 965—7; B. Marušič, Odmevi oktobrske revolucije na Piavi. Goriška srečanja, 9—1, 1967, 69—71; K. Pchlik, Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni. Ljubljana 1968; S. Pahor, Slovenci in propad avstro—ogrske armade. Primorski dnevnik številke 260, 10. 11. 1968. — 35. Relazione del governo provvisorio della provincia di Gorizia, Gorizia 1919, 11. — 36. Relazione... 18; originalni lepak objavljen v »Gorizia nel 1918«, 71. — 37. Relazione... 19; originalni lepak objavljen v »Gorizia nel 1918«, 74. 38. Trieste. Ottobre—Novembre 1918. I, 39, 86—90. — 39. Razpad Avstro—Ugarske i Trst. Jadranski zbornik 2, 1957, 185. — 40. Še 25. 10. 1918 se je

zavzemal za svoboden Trst pod zaščito Društva narodov (Trieste. Ottobre—Novembre 1918. I, 118), čemur je Puecher nasprotoval (Ib. 121—2). — 41. Trieste. Ottobre—Novembre 1918. II, 30—2, 33. — 42. La Fine della... 466. — 43. O. c., 12. — 44. O. c., 57—8. — 45. Zadnja, postumna knjiga D. Kermavnerja je poleg poročil o njenem izidu (na primer Primorski dnevnik številke 256, 29. 10. 1978) vzbudila vrsto polemičnih prispevkov: B. Marušič, Ob koncu prve svetovne vojne na Primorskem. Primorski dnevnik, številke 307, 31. 12. 1978; B. Gombač, Primorska politična zgodovina in še kaj. Teorija in praksa 3, 1979, 413—5; F. Klopčič, Resno o Kermavnerjevi knjigi. Primorski dnevnik, številke 69, 25. 3. 1979; B. Marušič, Še enkrat o Kermavnerjevi knjigi. Primorski dnevnik, številke 75, 1. 4. 1979; F. Klopčič, O knjigi Dušana Kermavnerja »Temeljni problemi primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1918 do 1921)«. Primorska srečanja, 13, 1979, 19—26; M. Kacin—Wohinz, Moj odgovor knjigi D. Kermavnerja. Primorski dnevnik, številke 101, 6. 5. 1979; v nekoliko spremenjeni obliki je ta članek pod naslovom Opombe h knjigi Dušana Kermavnerja izšel v Primorskih srečanjih 15, 1979, 136—143; F. Rozman, Zadnja razprava Dušana Kermavnerja. Naši razgledi 11. 5. 1979, str. 261; F. Klopčič, Premalo načelna diskusija. Naši razgledi 10. 8. 1979, str. 431—2. Poleg navedenega je diskusija o Kermavnerjevi knjigi bila še na članskem sestanku Zgodovinskega društva za Slovenijo (glej op. 1) ter v okviru 3. seje sekcije Marksističnega centra CK ZKS za idejna vprašanja zgodovino-pisja (26. 12. 1978). 46. Odbori narodnog vijeća SHS u Puli i Istri. Istra 1—2, 1978, 82—90. — 47. La fine della... 495, 514; Trieste. Ottobre—Novembre 1918. II, 37. — 48. Kdo ima prav Ivan Cankar ali Dušan Kermavner. Obala 2, 1969, 1 do 5.

